

Məhərrəmovə Gülşən²⁷

MƏTN VƏ KOHERENTLİK ANLAYIŞI

“Koherentlik” latın sözü olan cohaerens “əlaqələr birliyi” mənasını verir. Bu normal insanın danışıqının və yazısının vacib xüsusiyyətlərini ehtiva edir. Mətnlərin koherentliyi dedikdə isə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

Mətnin ümumi mənası ayrı-ayrı sözlərə məxsus diskret mənalardan vahid sistemdə birləşməsində yaranır. Bu zaman mənalardan arasında münasibətlərin qurulması müşahidə edilir. Mətnə yaranan məna bütövlüyü və ya mətnə məna ardıcılığı məna əlaqələri şəbəkəsində qırılmanın, kəsilmənin olmamasını ifadə edir. Ə.Əbdullayev yazır ki, mətnlərin koherentliyi üçün bunları nəzərə almaq lazımdır: 1) qeyd edilən əlaqələr mətn daxilində harada olmalıdır; 2) onun əsas məna vahidləri hansılar hesab edilir (2, s. 188). Mətndəki əlaqələliyin müəyyən edilməsində mətn təcrüd edilmiş şəkildə deyil, onun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Koherensiya mətn, yaxud diskurs daxilində davamlılıq, məntiqi ardıcılıq və anlaşılabilir keyfiyyət kimi müəyyən edilir. İfadəli və daha başa düşülən anlamda koherensiyadan bina tikintisi ilə müqayisə edilə bilər. Binanın tikəndə düzgün olmayan ardıcılıq, bağlılıq binanın məhvinə səbəb ola bilər kimi, koherensiyadan olmayan mətn də tam dolğun mətn hesab edilə bilməz.

Koherentlikdən danışırıqsa, koheziyanı da xatırlamadan keçmək olmaz. Koheziya sanki koherentliyin bir sütunudur.

Koherentliyin yuxarıda verdiyimiz məcazi bənzətməsində koheziya həmin tiklən binanın kərpicləri və sementi hesab edilə bilər. Onların birlikdə olması ilə bina qurula bildiyi kimi, koherentlik və koherensiyadan birlikdəliyindən də mətn tam şəkildə formalaşır.

Müşahidələr göstərir ki, koherensiya olmadan koheziya ola bilər, lakin koheziya olmadan koherentlik mümkün deyildir. Mətn daxilində hər şey öz yerində olmalıdır ki, məna düzgün alınsın. Belə nümunə verək:

He bought some chickpeas and sesame to eat with fennel. Green vegetables can strengthen his metabolism. The Australian Greens is a political party. He could not decide what to wear to the New Year's party. (O, şüyüdlə yemək üçün bir qəndər noxud və susam aldı. Yaşıl tərəvəz onun metabolizmini gücləndirə bilər. “Avstraliya Yaşilları” siyasi partiyadır. O, Yeni İl məclisinə hansı paltar geyinəcəyinə qərar verə bilmədi).

Bu nümunələrdə cümlələrin bir-birilə leksik əlaqə ilə bağlandığı müşahidə edilir. Yəni cümlələrin birləşməsi üçün kohesiv əlaqələr vardır. “Green” (yaşıl), “party” (məclis) kimi leksik təkrarlardan istifadə edilmişdir. Lakin, buna baxmayaraq, cümlələrin bu cür ardıcılığı heç bir məna vermir, çünki cümlələr arasında semantik əlaqə birliyi müşahidə edilmir.

A.Məmmədov yazır ki, mətn daxilindəki koheziv vasitələr mətn və diskursun düzgün qurulmasına kömək edir. Müəllifin yazdığına əsasən, kohesiv vasitələrə söz birləşmələri, leksik təkrarlar, bağlayıcı zərflər, ellipsislər, bağlayıcılar, anafora, katafora, deyiktik vasitələr və s. daxildir (5, s.18). Bu vasitələr mətn və diskurs daxilində semantik və leksik əlaqə yaradan vasitələr hesab edilir. Koherensiya isə kohesiv bağlılıq, qurulma texnikası, inferensiya, məlumatın məntiqi ardıcılıq və s. ilə qurulur (5, s.18).

Mətn və diskurs daxilindəki koherentliyin müəyyən edilməsində konseptlərin də rolu vardır. Mətnlərin dərk edilməsi zamanı dil vahidləri, xüsusilə də sözlər beyində konseptləri hərəkətə gətirir və onları fəallaşdırır. Ə.Əbdullayev yazır: “Konseptlər arasındakı əlaqələrin xüsusiyyətləri müəyyən edildiyi zaman onlar vahid mənalardan sistemi daxilində birləşə bilər ki, bu da mətnin bütövlükdə koherent olaraq dərk olunmasına səbəb olur” (2, s. 189). Konseptlərin inteqrasiyası mətni başa düşən və qəbul edən insanın beyində əks olunur.

Konseptlər bütövlükdə təfəkkür və danışıq aktları zamanı müşahidə edilən və fəaliyyət göstərən hansısa bir “bilik”, “məlumat” hissələridir. Onlar məlumatın qəbulu zamanı müşahidə edilir və məlumatın koqnitiv işlənməsi zamanı kiçik hissələrə bölünə bilməyən məna vahidləri hesab edilir.

Lakin konseptləri sadə qəbul etmək düzgün deyil. Onlar beyində artıq mövcud olan biliklərin vahidləri və ya kvantları hesab edilə bilər. Konseptlər ideal və mücərrəd mahiyyətli olduqlarından maddi hesab edilən dil işarələrindən fərqlənir. Onlar insan şüuruna məxsus olub, beyində artıq çoxdan mövcud olan məfhumların əqli səciyyələri hesab edilir. Ə.Əbdullayevin sözləri ilə ifadə etsək: “Konseptlər insan psixikasındakı ayrı-ayrı fraqmentlərin “daxili nümayəndələridirlər, yəni konseptlər insanın daxilindədir” (2, s. 189).

N.N. Boldırev təklif edir ki, ilk əvvəl konseptin struktur əsasını, nüvəsini və onun zahiri çevrəsini terminlə ifadə etmək lazımdır (3, s. 10). Müəllifin qənaətinə görə, konseptin mahiyyətində konseptual əlamətlər konkret obrazlı xarakter daşıyır və ətraf aləmi hissetmənin, dərk etmənin nəticəsi hesab edilə bilər (3, s. 11).

F.Y.Veysəlli yazır ki, mətn daxilində əlaqələrin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində qrammatik, fonetik vasitələr, eyni zamanda da intonasiya mühüm rolə malikdir” (6, s. 347). Şifahi formada isə buraya paralingvistik vasitələr, yazıda isə durğu işarələri daxil hesab edilir.

N.Enkvist yazır ki, mətni adekvat şəkildə başa düşmək üçün onun həddləri kənarına çıxan cümlələrarası əlaqəni izləmək lazımdır. Bununla bağlı, mətnin koheziyası ilə yanaşı (formal əlaqələlilik), məntiqi əlaqələlilik, yəni koherentliyi də mətnin formalaşması üçün vacib hesab edilir (4, s. 369).

A.Məmmədov yazır ki, mətnin struktur cəhətdən bütövləşməsini təmin edən koheziya bir sıra vasitələrin köməyi ilə reallaşır (5, s. 19). Dilin istənilən səviyyəsində koheziyanı müəyyən etmək olar. Mətn komponentləri arasında ardıcılıq, onun daxilində eksplisit və implisit elementlər müəyyən edilməlidir. Mətnin komponentlər arasındakı bu münasibətlər əsasən çox sıx və bir-birilə bağlı şəkildə özünü büruzə verir. A.Məmmədov yazır: “Əlaqələlilik mətni qəbul edənə mətnin mənasını başa düşməsi üçün kifayət deyil” (5, s. 20). Alimin yazdığına görə, mətnləri formalaşdıran vasitələr arasında çoxsaylı və sıx əlaqələr olsa da, onun başa düşülməsi çox halda çətin olur. O yazır: “Mətn çərçivəsindəki “əlaqələlilik” sadəcə sözlər arasında müşahidə edilən əlaqələliliyə əsaslanmır. Mətni qəbul edənə məna bitkinliyinə malik mətni bu cür xüsusiyyətə malik olmayan formal əlaqəli dil parçasından ayıra bilmək imkanı verən amil vardır (5, s.20). Həmin məna ardıcılığı və ya bitkinliyi kimi koherensiya başa düşülür (s. 20). N.Enkvist mətn daxilində əlaqələliliyi aşağıdakı kimi izah edir: əlaqələlilik= koheziya + koherentlik (4, s. 375).

Bir mətn parçasını nümunə kimi təqdim edək:

Bank cards are comfortable, but threatening. Some people often have them in order to make large investments simply without saving up lots of money in advance. This is especially helpful for investments like cars, house appliances, etc., that one may need to get without delay. However, this convenience comes at a high price: interest rates. The more money a man put on his/her credit card, the more the bank or credit union will charge him/her for that convenience. If one is not careful, credit card debt can quickly break the bank and leave him/her in very dire economic circumstances! (Bank kartları rahatdır, lakin təhlükədir. Bəzi insanlar sadəcə çox pul qazanmamış böyük yatırımlar etmək məqsədilə onları rahatlıq üçün alırlar. Bu xüsusilə avtomobil, ev əşyaları almaq məqsəd ilə olan yatırımlarda daha yararlı, faydalı hesab edilir. Çünki bu kimi işlər təxirə salınmadan görülməlidir. Bunla belə, bu rahatlıq baha başa gəlir: faiz dərəcələrinə görə. Kredit kartına pul qoyulan adam daha çox pul qazanarkən, bank və ya kredit birliyi bu rahatlığı təmin etmək üçün ona daha çox borc verir. Bu zaman həmin şəxs diqqətli olmalıdır, əks halda kredit kartı borcu tez bir zamanda banka zərər verər bilər və bu da onun çox ağır iqtisadi çətinliklə üzləşdirə bilər!)

Göründüyü kimi, mətndə tam ardıcılıq, məntiqi və semantic birlik müşahidə edilir. Yəni bu mətn parçasında əlaqəlilik = koheziya+ koherentlik müşahidə edilə bilər. “Əlaqəlilik = koheziya+ koherentlik” formulunu əldə etmək üçün aşağıdakılara əməl etmək lazımdır:

Mətnin məzmunu müəyyən edilməlidir; Yazdığımız mətndə olduğu kimi, mətn aydın nəqli cümlə ilə başlayır və mətnin digər cümlələri həmin ilk cümlədəki fikri davam etdirir və işlədilən hər bir fikir başlanğıcdakı məqsədlə, yaxud məlumatla bağlı olur.

Mətndə lazım olan açar terminlər işlədilməlidir. Yazdığımız mətndə əsas açar termin “bank kartları”dır və bu mətn boyu lazım olduqda təkrar edilir. Mətndə işlədilən digər açar terminlər də məsələn, convenience, comfortable və s. hamısı bank kartlarının işlədilməsi ilə bağlı olan sözlərdir.

Mətn daxilindəki cümlələr arasında aydın keçid terminlərindən istifadə edilməlidir. Oxucu bir cümlədən o birinə keçərkən məntiqi ardıcılığı izləyə bilməlidir.

Bədii ədəbiyyatdan götürdüyümüz mətni nəzərdən keçirdək:

“The wine was red wine, and had stained the ground of the narrow street in the suburb of Saint Antoine, in Paris, where it was spilled. It had stained many hands, too, and many faces, and many naked feet, and many wooden shoes. The hands of the man who sawed the wood, left red marks on the billets; and the forehead of the woman who nursed her baby, was stained with the stain of the old rag she wound about her head again. Those who had been greedy with the staves of the cask ... had stains— BLOOD.”(7, s.145). (Şərab qırmızı idi və yerə töküldüyü Parisdə Müqəddəs Antoin küçəsinin kənarlarındakı dar küçələrin torpağını qırmızıya boyamışdı. O, həmçinin çox əlləri, çox üzləri, çox çıpaq ayaqları və çox taxta ayaqqabıları da qırmızıya boyamışdır. Taxtanın mişarlayan kişinin əllərindən kötüyün üzərində qırmızı izlər qalmışdı və uşağını əmizdirən qadının almasına bağladığı köhnə əskidə dələkələr vardı. Çəllək bidonlarını xəsisliklə dolduranlar da dələkələr var idi – QAN ləkəsi). Bu kiçik mətn parçasındakı üslub sadə və yığcamdır. Mətni təşkil edən elementlər formal, semantik və funksional amillərə söykənir. Yazıçı sakit-sakit baş verən fəlakətin nəticəsini oxucusuna məcaz dilindən istifadə edərək çatdırır. Hadisənin nəticələri oxucunun gözləri qarşısında kədərli və acınacaqlı bir mənzərə yaradır. Təbii ki, bu cür nümunələrin sayını artırma bilərik.

Mətnlər ünsiyyətə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik olan konfigurasiyaları hesab edilir. Onların bu xüsusiyyətləri həm sözlərdə, həm də cümlələrdə müşahidə edilə bilər. Mətnlər aid olduqları kontekstlərin tərkib hissələri hesab edilir. Mətnlərdə mənənin olması üçün mütləq real situasiya və mətnin mənasının açılması üçün eksplisit və implisit amillər olmalıdır. Mətnlərin formalaşması mətnin kommunikativ səciyyəsinə asılı hesab edilir. Mətnlərin daxilində formal koheziya və koherentlik mühim rol oynayır. Koheziya formal əlaqəliliyi yaradır, koherentlik isə məntiqi əlaqəliliyi formalaşdırır. Bunların biri digərini tamamlayır və mətn daxilində onların hər ikisinin olması vacib hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284 s.

Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə: mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 189 s.

Boldirev N. Cognitive semantics. Tambov: University of Tambov, 2001, 122 s.

Enkvist N. From text to Interpretability: A Contribution to the discussion of basic terms in text linguistics. Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse. Ed. by W.Heydrich. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, pp. 369-382.

Məmmədov A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çaşıoğlu, 2010, 96 s.

Veysəlli F. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2013, 420 s.

Bədii ədəbiyyat:

Dickens Ch. A Tale of Two Cities. England: James Nisbet and Company, 1902, p.425.

İnternet mənbəsi:

<https://literarydevices.net/coherence>

Açar sözlər: mətn, koherentlik, koherensiya, mənə, konsept

Key words: text, coherency, cohesion, meaning, concept

Ключевые слова: текст, когерентность, сплоченность, смысл, понятие

TEXT AND THE NOTION OF “COHERENCY”

SUMMARY

The article deals with a text and the notion of “coherency”. It states that a text is considered to be a ready product and the result of the process of speech and brain in linguistics. The different variations of the notion of the text have been mentioned in the article.

The text is used to describe some kinds of sentences which have complete meanings. It is the way in which language is used socially to convey broad thoughts. The connectiveness in the text is expressed through cohesion and coherency. The two terms

are observed to have very close relationship inside the text. The article especially touches upon the importance of coherency in texts. It highlights that coherency in linguistics makes a text semantically meaningful.

ТЕКСТ И ПОНЯТИЕ «КОГЕРЕНТНОСТЬ»

Резюме

В статье рассматривается текст и понятие «согласованность». В нем говорится, что текст считается готовым продуктом и результатом процесса речи и мозга в лингвистике. В статье упоминаются различные варианты понятия текста.

Текст используется для описания некоторых видов предложений, которые имеют полные значения. Это способ, которым язык используется в социальном плане для передачи широких мыслей. Связность в тексте выражается через сплоченность и согласованность. Как видно, оба термина имеют очень тесную взаимосвязь внутри текста. В статье особенно подчеркивается важность согласованности текстов. В нем подчеркивается, что согласованность в лингвистике делает текст семантически значимым.

Rəyçi: f.e.d.Z.Ə.Şahbazova